

РОЗДІЛ III

Пам'яткознавство. Етнологія

УДК 7.074 (477) «18/19»

Т. П. Борис – здобувач Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Приватне мистецьке колекціонування в Наддніпрянській Україні (остання третина XIX – початок XX ст.)

*Роботу виконано на кафедрі документознавства
і музейної справи ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано процеси приватного мистецького колекціонування в Наддніпрянській Україні останньої третини XIX – початку XX ст. Висвітлено діяльність родини Терещенків, Б. і В. Ханенків, П. Потоцького, О. Гансена щодо формування, дослідження, збереження і популяризації колекцій мистецьких пам'яток. З'ясовано роль приватного мистецького колекціонування в становленні перших художніх музеїв в Україні.

Ключові слова: колекціонер, приватне мистецьке колекціонування, Наддніпрянська Україна, Терещенки, Б. і В. Ханенки, П. Потоцький, О. Гансен.

Борис Т. П. Частное художественное коллекционирование в Надднепрянской Украине (последняя треть XIX – начало XX ст.). В статье анализируются процессы частного художественного коллекционирования в Надднепрянской Украине последней трети XIX – начала XX ст. Освещается деятельность семьи Терещенков, Б. и В. Ханенков, П. Потоцкого, О. Гансена по формированию, изучению, сохранению и популяризации коллекций художественных предметов. Определяется роль частного коллекционирования в становлении первых художественных музеев в Украине.

Ключевые слова: коллекционер, частное художественное коллекционирование, Надднепрянская Украина, Терещенки, Б. и В. Ханенки, П. Потоцкий, О. Гансен.

Borys T. P. Private Collecting in Naddniprovska Ukraine (Last Third of XIX – Beginning of XX Centuries). Process of private collecting in Naddniprovska Ukraine (last third of XIX – beginning of XX centuries) were analyzed in this article. Activity of Tereshchenkos, B. and V. Khanenkos, P. Pototsky, O. Hansen in establishing researching, saving and popularization of art monuments was enlightened. It was examined the role of private art collecting in establishing of the first art museum in Ukraine.

Key words: collector, private art collecting, Naddniprovska Ukraine, Tereshchenkos, B. and V. Khanenko, P. Pototsky, O. Hansen.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасне дослідження історії та культури українського народу потребує вивчення та осмислення його духовної і матеріальної спадщини. Одним із важливих завдань цих досліджень в Україні є повернення з минулого імен визначних осіб, які впливали на розвиток науки, культурне життя суспільства. Персоніфікації вимагають і процеси формування в другій половині XIX – на початку XX ст. вітчизняного музейництва, які були тісно пов'язані з діяльністю приватних колекціонерів. До таких постатей належали меценати-колекціонери: родини Терещенків, Ханенків, О. Гансен, П. Потоцький та ін. Завдяки їхній подвижницькій праці було зібрано цінні колекції пам'яток, які в подальшому склали основу сучасних музеїв України. Це колекції Б. І. та В. М. Ханенків (Національний музей мистецтв Б. І. та В. М. Ханенків), родини Терещенків (Національний художній музей, Національний музей російського мистецтва), Оскара Гансена (Сумський обласний художній музей, Харківський художній музей), П. П. Потоцького (Національний музей історії України). Збірки колекціонерів другої половини XIX ст. формувалися як приватні музеї

і ставали осередками збереження, дослідження та популяризації мистецьких цінностей. Розбудова в сучасних умовах національної музейної мережі, перетворення її на один із центральних елементів культурного простору країни актуалізують вивчення історії музейництва, ролі особистості у становленні вітчизняних музеїв. Потреба такого дослідження визначається недостатністю розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Вивчення приватного колекціонування як складника історії мистецьких музейних колекцій України активізувалося з кінця 1990-х рр. До проблем формування художніх колекцій у Наддніпрянській Україні в кінці XIX – на початку XX ст. та життєвого шляху їхніх власників звернулися київські дослідники С. Білоконь, В. Ковалинський, М. Слабошпицький. Цим питанням присвячено розвідки Г. Біленко, Л. Борщенко, А. Ілінг, Н. Корнієнко, Л. Мельничук, Н. Романової та ін. Окремі аспекти історії українського меценатства і приватного колекціонування розглядаються на щорічних науково-практичних конференціях «Ханенківські читання», які проводить Музей мистецтв імені Б. та В. Ханенків. Однак вивчення означеної проблеми лише започатковане новітньою українською історіографією і потребує подальшого ґрунтовного аналізу.

Мета нашої розвідки – проаналізувати діяльність родин Терещенків, Б. і В. Ханенків, П. Потоцького, О. Гансена щодо формування, дослідження, збереження і популяризації колекцій мистецьких пам'яток.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мистецьке приватне колекціонування має в Україні глибоке історичне коріння. Його важливим етапом стала остання третина XIX – початок XX ст., пов'язані зі збирацькою діяльністю не лише вузького кола дворянства, а й представників різних соціальних верств населення Російської імперії – торгово-промислової сфери, інтелігенції і самих художників [7]. У цей час остаточно сформувався новий тип колекціонера, який діяв на основі власних художніх та естетичних зацікавлень, наукових узагальнень, нерідко – з метою благодійності і популяризації образотворчого мистецтва, а також з урахуванням грошових вкладень у твори мистецтва. Колекціонування стало невід'ємною частиною художнього життя країни та її культурних центрів.

У Наддніпрянській Україні одними з перших, хто намагався від приватного колекціонування перейти до створення художніх музеїв, стали родини Терещенків та Ханенків, київський колекціонер О. Гансен, а на початку XX ст. їхню справу продовжив П. Потоцький.

Родина Терещенків займалася активною громадською діяльністю, сприяючи розвитку духовно-культурного життя українського народу, постійно працювала над поповненням колекції творами мистецтва та старовини. Усі відвідувачі їхньої оселі мали можливість оглянути зібрані Терещенками полотна, предмети декоративно-ужиткового мистецтва та інші старожитності.

Представник цієї родини Федір Терещенко, брат Миколи Артемовича Терещенка, у формуванні своєї колекції надавав перевагу творами мистецтва. Колекціонувати твори живопису він розпочав із 1860-х рр., поповнюючи мистецьку колекцію картинами з аукціонів з-за кордону, виставок, які відбувалися в Російській імперії [5]. Зокрема, на виставках Товариства художників-передвижників він придбав картини І. М. Крамського «Споглядач», «Селянин з вуздечкою», «Дівчина з кішкою», М. О. Ярошенка «Курсистка» [7]. Ф. Терещенко був знайомий із багатьма художниками (І. Рєпін, І. Крамський, І. Шишкін та ін.), відвідував їхні майстерні, виставки та листувався з ними [17].

У 1884 р. Ф. Терещенко вирішив побудувати до власного будинку спеціальне приміщення для приватної картинної галереї. У 1887 р. приватне зібрання колекціонера було відкрите для відвідувачів міста з 21 лютого по 1 квітня, кожної суботи з 13-ї до 16-ї години. Незабаром збірка колекціонера стала однією з найкращих в Україні та за її межами [5].

Велику роль відіграли Федір і Микола Терещенки у формуванні археологічної та художньої колекцій Миського музею старожитностей і мистецтв у Києві. На замовлення Миколи Артемовича С. А. Мазаракі створив для музею портрети українських гетьманів і полковників. Викупив М. Терещенко і колекцію археологічних пам'яток В. В. Хвойки для цього ж музею.

Іван Терещенко продовжував меценатську та збиральницьку діяльність своєї родини. Він, як і його дядько, скуповував шедеври українського й російського живопису. Практично на його кошти утримувалася Рисувальна школа в Києві (1875 р.), засновником якої був художник М. Мурашко.

Нерідко І. Терещенко звертався до М. Мурашка як до мистецтвознавця. Микола Мурашко мав вплив на київський художній ринок як критик і організатор місцевих виставок, а також був художнім агентом Івана Терещенка [13].

Епістолярна спадщина М. Мурашка засвідчує активне виставкове життя Києва останньої третини XIX – початку XX ст., містить цікаві думки про різноаспектні явища в історії вітчизняного та європейського мистецтва [1]. До процесу створення колекції І. Терещенка художник мав безпосередню причетність. Микола Мурашко неодноразово бував на пересувних виставках та купував мистецькі твори для збірки колекціонера. Завдяки М. Мурашку колекція Івана Терещенка поповнилася творами російських митців – В. Маковського, А. Кисельова, О. Степанова та ін. [14, 42–43].

Потрібно зазначити, що Київська рисувальна школа мала власну колекцію живописних творів. Відвідували школу російські художники, які популяризували та підтримували починання М. Мурашка, залишаючи в подарунок власні картини та етюди.

На початку 90-х років XIX ст. Іван Терещенко поповнив свою мистецьку колекцію збіркою графіки художника Лева Жемчужникова, що складалася з графічних творів українських і російських художників кінця XVIII–XIX ст. У листі до І. Терещенка художник сам запропонував власну колекцію: «Бажаю продати усі свої роботи в одні руки й особливо Вам, так як мені дуже приємно бути в Вашому зібранні, до того ж у Малоросії, де, я впевнений, ще знайдуться люди, які мене згадають, яких серця відчують, що працювала людина, що любила всією душею малоросійську історію, її пісні, краєвиди й побут...». Під час продажу колекції, як стає відомо з листа, Лев Жемчужников радився з В. Маковським, В. Верещагіним, а збірку власних творів хотів продати обов'язково неподільною. Колекція об'єднувала ескізи до картин, акварелі й олівцеві начерки, які Л. Жемчужников зробив під час подорожей Україною в 1852–1856 рр., рисунки Бейдемана, твори Л. Лагоріо, К. Брюллова та багато іншого [9, 511].

На жаль, із початком Першої світової війни частина приватного зібрання Івана Терещенка, зокрема й колекція Лева Жемчужникова, була перевезена до Петрограда. У 1917 р. збірка надійшла до Державного російського музею (далі – ДРМ). Майже тридцять років збірка художника була на території Росії, лише в 1932 р. за актом передачі з ДРМ у розпорядження Наркомосу УРСР до Харкова було передано твори зі збірки Л. Жемчужникова, що їх придбав І. Терещенко [9, 510–511].

Щодо колекції Федора Терещенка, то в 1919 р. Наркомос УСРР видав охоронний лист на приміщення картинної галереї і підтвердив, що всі художні та історичні цінності, які там зберігаються, перебувають у віданні Наркомосу і не підлягають реквізиції іншими відомствами.

Колекції родини Терещенків сьогодні входять до фондів музеїв м. Києва (Національний музей російського мистецтва, Національний художній музей).

Створення іншої приватної збірки в досліджуваний період пов'язане з іменами Богдана та Варвари Ханенків. Її історія розпочалася з кінця 70-х років XIX ст. Перші предмети колекції подружжя Ханенків купувало за кордоном. У результаті склалося цінне зібрання західноєвропейського живопису, скульптури, італійської майоліки, старовинних меблів, gobеленів, а також колекція картин Сходу [8, 119]. Згодом колекція почала поповнюватися рідкісними речами з букіністичних лавок і антикварних крамниць: старовинними фоліантами, гравюрами, картинами, gobеленами, посудом, антикварними печами [16] та іншими творами образотворчого мистецтва [12].

Приватна колекція Б. та В. Ханенків розміщувалася у двох містах: Києві та Петербурзі. Основну збірку живопису, що зберігалася в Києві, опрацював Богдан Іванович, створивши невеликий каталог, інша її частина була в Петербурзі. Вона налічувала близько трьохсот картин художників італійської, нідерландської, іспанської та французької шкіл [8, 5]. Особливо цінними в збірці були картини з петербурзького зібрання, а саме: портрети Інфанти Дієго Веласкеса, Амури Франсуа Буше, натюр-морти Хуана де Сурбарана та Яна Венікса й ін. Цю колекцію Варвара Ханенко перевезла до Києва наприкінці 1917 р. [3, 6].

Богдан Іванович, як і його тесть М. Терещенко, мав добрі зв'язки з експертами-антикварами. Він постійно відвідував аукціони та магазини країн Європи, спілкувався з досвідченими у питаннях мистецтвознавства людьми. Поступово Б. Ханенко і сам став непогано розумітися на мистецьких творах, і, буваючи в Парижі, Римі, Флоренції, Венеції, купував найкращі твори для своєї колекції. Колекціонуючи старовинні предмети, збирач керувався не тільки своїми смаками та уподобаннями, а й певними знаннями та професійною допомогою фахівців художнього ринку. Це були і вітчизняні, і

закордонні експерти, зокрема, він неодноразово консультувався з директором Берлінського музею Вільгельмом Бодє. Велику кількість творів світового мистецтва, а також аркуші японської ксилографії, колекцію «цуб» (декоративні пластини між лезом та руків'ям) для самурайських мечів Б. Ханенко придбав у Парижі на аукціоні отелю Друо. Колекція «цуб» налічувала близько 400 предметів [3, 6].

У 1914 р. Б. Ханенко взяв участь в аукціоні Артура Самбона, президента Палати експертів мистецтва Парижа. Саме на цьому аукціоні були придбані шедеври з перського фаянсу, китайські живописні твори, зразки поліхромного розпису «мінаї», роботи з художнього металу (глики, свічники, шкатулки та ін.) [4, 6]. Будучи колекціонером творів європейського напрямку, Богдан Іванович цікавився предметами української старовини та археологічними знахідками. Упродовж свого життя він доклав чимало зусиль для створення великих збірок, брав активну участь в організації численних виставок. Завдяки його активній діяльності та матеріальній підтримці в Києві 1899 р. був заснований Міський музей старожитностей і мистецтв, відкритий експозицією археологічної виставки XI Всеукраїнського археологічного з'їзду (нині – Національний художній музей). Спочатку до музею увійшли колекції археологічних пам'яток, що їх зібрали Б. і В. Ханенко, І. Линниченко, О. Бобринський, О. Терещенко та ін. [15, 115]. Згодом музей поповнювався іншими творами мистецтва.

Збірка Б. і В. Ханенків містила значну кількість предметів сакрального мистецтва. До складу колекції входили рідкісні давньоруські, візантійські ікони, образки, хрести, літургійні предмети, вітражі, фрагменти вітарів XII–XIX ст. Предмети давньоруського мистецтва – образки, натільні хрестики, хрести-енколпіони з каменю та металу – здебільшого потрапляли з археологічних розкопок, що велися в південно-західних губерніях за фінансової підтримки Б. Ханенка, інші купувалися на аукціонних розпродажах приватних збірок у Римі (колекція абата Ф. Піррі, герцога С. Є. ді Вердура), Флоренції.

Варвара Миколаївна всіляко підтримувала захоплення свого чоловіка та його ідею створення приватного музею. Власна оселя сім'ї Ханенків сама поступово перетворювалася на музей. Внутрішній простір інтер'єрів кімнат і залів було оформлено за ескізами художників Мельцера, Котарбінського, Врубеля, Бойцова, Марконі й ін. Кожна кімната мала свій стиль відповідно до епохи, зали та кімнати наповнювалися творами світового мистецтва [12].

Уже на початку XX ст. приватна колекція Ханенків фактично була музеєм. Свої враження від нього залишив краєзнавець та художник Г. К. Лукомський. За його словами, музей Б. та В. Ханенків був найбільшою та найціннішою художньою колекцією на території України й за наявними в ньому шедеврами міг витримати порівняння з найзначнішими колекціями Петрограда й Москви, зокрема зі збірками Дурново, Утемана, Оліва, княгині Шувалової, Боткіна та ін. [3, 6–7].

Справою життя Б. та В. Ханенків було перетворення збірки на публічний Музей мистецтв. На заваді цьому стала Перша світова війна, а тому Богдан Іванович поспішив евакуювати цінні речі з київського зібрання. Деяку частину збірки він віддав на зберігання до Історичного музею в Москві, іншу її частину відвіз у свою петроградську квартиру. У зв'язку з хворобою Б. Ханенко склав заповіт, згідно з яким колекція мала належати лише Києву й зберігати свою цілісність і недоторканність, а довічним розпорядником колекції та будинку мала бути його дружина.

Після смерті Богдана Івановича, у зв'язку зі складною політичною ситуацією в Києві, Варвара Ханенко вирішила подарувати будинок, приватне київське зібрання, бібліотеку та мистецькі твори, які тимчасово знаходилися в Петрограді та Історичному музеї в Москві Всеукраїнській академії наук. Однією з умов В. Ханенко було те, щоб музей був названий іменами Б. І. і В. М. Ханенків.

1919 р. музей Ханенків був націоналізований і діяв під назвою «Другий державний музей». Лише в лютому 1921 р. Академія прийняла рішення про затвердження назви Музею мистецтв ВУАН як «Музей імені Ханенків при Українській академії наук». Директором музею було обрано мистецтвознавця й археолога, професора Миколу Макаренка [3, 8–11].

Не менш відомим, ніж родина Ханенків, колекціонером останньої третини XIX – початку XX ст. був П. П. Потоцький. Усе життя Павла Павловича було пов'язане з колекціонуванням мистецьких предметів. За його задумом колекція мала стати загальнодоступним музеєм. Він мріяв про заснування в Полтаві музею свого імені. П. Потоцький був військовим істориком, збирав усе, що було пов'язане з минулим українських земель, генеалогією відомих родин. Близько 10 000 аркушів налі-

чувала його збірка літографій та гравюр військової й історичної тематики, краєвидів різних міст Росії і України, лубків [11, 400]. Колекціонер сформував значну збірку україніки, що складалася з книжок, рукописів, малюнків та ін., у переважній більшості раритетів на всіх мовах, серед яких були й матеріали XVI ст. Постійно поповнювалася його колекція порцеляни і російських, і закордонних фабрик, межигірського посуду, стародавніх меблів (італійських, німецьких), японського й китайського посуду, малюнків та картин [4, 47].

Колекція П. П. Потоцького зберігалася в петроградському помешканні. У 20-х роках XX ст. Павло Потоцький виявив намір передати свої скарби, Всеукраїнській академії наук. Але через низку причин ця збірка потрапила на територію України лише в 1927 р. [4, 101]. Проект, за яким збірку Павла Потоцького мали розмістити в Музеї мистецтв УАН, було відхилено. Із Ленінграда колекцію було перевезено до Києво-Печерської лаври, де на основі збірок П. Потоцького засновано Музей України.

Отже, в історії українського музейництва ім'я колекціонера П. Потоцького опинилося поряд з іменами Богдана й Варвари Ханенків, родини Терещенків та ін. Їхні приватні колекції стали основою художніх музеїв.

Особливу роль в історії мистецького приватного колекціонування досліджуваного періоду відіграв знаний збирач-меценат Оскар Гансен. Поляк за походженням Оскар Гансен, належав до торговельно-промислових кіл, займався активною меценатською діяльністю та колекціонуванням. З одного боку, це було надійним вкладенням капіталу, а з іншого – своєрідною пристрастю до мистецтва. свою колекцію О. Гансен збирав упродовж багатьох років у Петербурзі, Києві, Москві й, можливо, Польщі. Вона складалася із творів живопису, графіки, скульптури, меблів, зброї, декоративно-ужиткового мистецтва, мініатюри, медалей та орденів, книг і збірки предметів, пов'язаних із масонством [10, 505]. О. Гансен володів чудовою колекцією фаянсу Києво-Межигірської імператорської фабрики, зібранням російської, української та західноєвропейської порцеляни, представленої виробами Імператорського порцелянового заводу так званого «виноградівського» періоду заводів Гарднера, Попова, Миклашевського, Баранівки та ін. [6], а також творами художників В. Котарбінського («Надвечір'я», «Могила самовбивці», сепії, акварелі та ін.) [10, 507], Ф. Рокотова («Портрет»), В. Боровиковського («Портрет імператора Павла I»), шедеврами західноєвропейського мистецтва (А. Дюрер «Святий Павло», «Мадонна», офорти Рембрандта «Христос і Самаритянка», «Відродження Лазаря», гравюри англійських художників С. Тейлора, К. Тернера, Ж. Верне) [6]. Твори у техніці к'яроскуро були представлені в колекції кольоровими гравюрами на дереві XVI ст. італійців А. Гандіні, А. Андреані, француза Л.-Ф. Дебюкура [10, 507].

Інший розділ колекції О. Гансена складався з оригінальних зразків майоліки з Росії, Голландії, Англії, Франції, великої збірки скла XVII–XIX ст. (українського, російського і польського виробництва), тканин, серед яких виділялися золототкані та шовкові, бісерного» рукоділля, церковного начиння, мініатюрного портрета, а також книжкового зібрання, що доповнювало художню колекцію.

У воєнне лихоліття Оскар Гансен, як і інші згадувані вище колекціонери, намагався зберегти власну колекцію. Тому 1918 р., під час наступу на Київ австро-німецьких військ, колекціонер відправив частину своєї збірки до Сум, де проживала його родина.

Унаслідок націоналізації приватних колекцій, яка відбулася в червні 1919 р., колекція О. Гансена отримала статус Третього державного музею. На жаль, Музей проіснував лише до 1921 р., його фонди були переведені в приміщення створеної в 1922 р. Картинної галереї в Києві (нині – Національний музей російського мистецтва).

Висновок. Отже, приватне мистецьке колекціонування в Наддніпрянській Україні останньої третини XIX – початку XX ст. створило підґрунтя для становлення в Україні перших художніх музеїв. Найбільший внесок у цю справу зробили родина Терещенків, Б. та В. Ханенки, П. Потоцький, О. Гансен. Їхня діяльність щодо зібрання, вивчення і збереження творів образотворчого мистецтва зумовлювалася не лише тогочасними тенденціями в розвитку культурного життя та уподобаннями власників колекцій, а й бажанням створити на основі зібраних старожитностей музейні заклади задля збереження національної культурної спадщини.

Список використаних джерел та літератури

1. Антоненць М. Мистецько-педагогічні погляди Миколи Мурашка / М. Антоненць // Мистецтво та освіта. – 2009. – № 4. – С. 10–14.

2. Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры: конец XIX – начало XX века / Н. Ю. Асеева. – Киев : Наук. думка, 1989. – 199 с.
3. Біленко Г. До історії створення відділу східного мистецтва Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків / Г. Біленко // Ханенківські читання : матеріали наук.-практ. конф. – К. : Музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків, 2003. – Вип. 5. – С. 5–17.
4. Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького) : дослідж., матеріали / С. І. Білокінь. – К. : [б. в.], 2006. – 476 с.
5. Ветхие страницы. Шедевры русской живописи [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://carabaas.livejournal.com/5238604.html?thread=21167948>.
6. Ілінг А. Повернуте ім'я – О. Гансен : до історії приватного збирання в Києві [Електронний ресурс] / А. Ілінг. – Режим доступу : http://librar.org.ua/sections_load.php?s=art&id=725&start=2.
7. Київський національний музей російського мистецтва [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmrm.com.ua/gus/muzey/istorija_muzeja/18
8. Корнієнко Н. Музей Ханенків у 1920-ті роки (на матеріалах архіву музею) / Н. Корнієнко // Ханенківські читання : матеріали наук.-практ. конф. – К. : Музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків, 2005. – Вип. 7. – С. 5–23.
9. Мельничук Л. Мистецька колекція Льва Жемчужникова на Слобожанщині / Л. Мельничук // Художня культура. Актуальні проблеми : наук. вісн. – К. : ХІМДЖЕСТ, 2010. – Вип. 7. – 680 с.
10. Мельничук Л. Мистецькі зібрання польських колекціонерів на Слобожанщині / Л. Мельничук // Художня культура. Актуальні проблеми : наук. вісн. – К. : ХІМДЖЕСТ, 2010. – Вип. 7. – С. 501–508.
11. Романова Н. И. Частное книжное собрание П. П. Потоцкого в истории культур Украины, России и Беларуси / Н. И. Романова // Могилянські читання 2002 р. – К., 2003. – С. 399–405.
12. Тимошенко І. «Український Ермітаж» Богдана і Варвари Ханенків [Електронний ресурс] / І. Тимошенко. – Режим доступу : <http://primetour.ua/ru/company/articles/Ukrayinskiy--Ermitazh--Bogdana-i-Varvari-Nanenkiv.html>
13. Толстова Л. Листи М. І. Мурашка до І. М. Терещенка як джерело до вивчення художнього життя Києва кінця XIX – початку XX ст. / Л. Толстова // Другі читання пам'яті М. Ф. Біляшівського : матеріали наук. конф., 24–25 жовт. 2007 р. – К. : Артліт, 2009. – 320, [40] с.
14. Толстова Л. Микола Мурашко (1844–1909): «... І вихоплювати краще» / Л. Толстова // Музейний провулок. – К. : Нац. худож. музей України, 2007. – Вип. 2 (8). – С. 38–44.
15. Федорова Л. З історії музеїв Києва XIX – початку XX ст. / Л. Федорова // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 115–128.
16. Шинкаренко Д. Кахляні печі будинку музею Т. Шевченка та Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків / Д. Шинкаренко // Образотворче мистецтво. – К. : Нац. спілка худож. України, 2004. – Вип. 4 (52). – 113 с.: іл.
17. Шишкін І. И. к Терещенко Ф. А. (октябрь–ноябрь 1891 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://shishkin-art.ru/182>

Стаття надійшла до редколегії
17.09.2012 р.